

Володимир Арешонков

ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ ЗМІСТУ ШКІЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА (1975–1986 РР.)

Сучасні пошуки змістового наповнення шкільних суспільствознавчих предметів актуалізують дослідження історії становлення і розвитку навчання суспільствознавства. Якщо проблематика розвитку шкільної історичної освіти та підручників з історії знайшла своє відображення у фундаментальних дослідженнях Л. Бущика, Ф. Коровкіна, О. Пометун та в низці дисертаційних робіт останніх років, то проблеми виникнення і становлення інших суспільствознавчих предметів частково аналізувалися в дослідженнях Б. Андрусишина, А. Гуза, Л. Рябовол, І. Смагіна.

Цим і зумовлена мета нашої статті, яка полягає в історико-педагогічному дослідженні причин і чинників дезінтеграції змісту шкільного суспільствознавства у другій половині 70-х – першій половині 80-х років ХХ століття.

Аналіз нормативних актів досліджуваного періоду та історико-педагогічних і історико-методичних публікацій свідчить, що на початку 70-х рр. відбулася чергова реформа освіти в СРСР: у 1973 р. були затверджені Основи законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту і в 1974 р. Верховна Рада УРСР прийняла республіканський Закон УРСР про народну освіту. У 1976 р. Міністерство освіти УРСР констатувало завершення в цілому переходу в республіці до загальної середньої освіти [1, с. 4–18].

Л. Березівська пропонує період зародження демократичних змін на тлі реформи загальноосвітньої школи (1984–1991 рр.) поділити на два етапи, на основі найголовніших тенденцій: *перший* (1984–1988 рр.) – проголошення і реалізація радянської директивної реформи в контексті зародження демократичних змін, розвитку педагогіки співробітництва; *другий* (1988–1991 рр.) – переростання реформи в «дійову перебудову освіти» на засадах деідеологізації, деуніфікації, національного спрямування [2, с. 331].

У 1984 р. в СРСР почала здійснюватися чергова освітня реформа. Була прийнята постановка «Про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи», яка передбачала, крім іншого, розвантаження змісту освіти [2, с. 307]. Колегія Міністерства освіти УРСР схвалила комплексні заходи з реалізації Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної

школи (1984 р.). Вони спрямовувалися зокрема на запровадження нового курсу суспільствознавства та надання можливості учням 8–11 класів поглиблено вивчати предмети суспільно-гуманітарного циклу на факультативних заняттях.

Удосконалення змісту освіти передбачало уточнення переліку й обсягу матеріалу предметів, усунення перевантаженості навчальних програм і підручників; чіткий виклад основних понять та ідей навчальних предметів з висвітленням в них нових досягнень науки і техніки; посилення політехнічної спрямованості змісту освіти, визначення по кожному предмету і класу оптимального обсягу знань, умінь та навичок [2, с. 307].

У процесі проголошеної, але невдалої реформи 1984 р., в контексті зародження демократичних суспільних змін, визрівала нова освітня реформа, яка проголосила принципи деідеологізації, деуніфікації освітньої галузі [2, с. 323].

Із середини 70-х років ХХ ст. зміст радянської шкільної суспільствознавчої освіти почав дезінтегруватися і формалізуватися у межах нових навчальних предметів («Основи Радянської держави і права», «Етика і психологія сімейного життя») та низки факультативних курсів. Такий процес був спричинений змінами у державному замовленні на зміст освіти та динамікою суспільних відносин у межах СРСР.

Законодавство спрямовувало освітян на формування вихованої та правосвідомої учнівської молоді у зв'язку з необхідністю підсилення правової, економічної та етико-моральної освіти на тлі негативних проявів у соціальній, правовій та демографічній сферах життя радянського суспільства [3, с. 271]. Саме тому підсилення освіти в частині політико-ідеологічної, соціально-економічної, морально-естетичної та правової складових вимагали адекватних змін у змісті і структурі цієї освіти. В межах одного інтегрованого суспільствознавства ефективно здійснити цю роботу було неможливо. Саме тому, починаючи з 1975 р., почалася змістова дезінтеграція монопредмета і з виокремлених та доповнюючих його складових були сформовані як окремі навчальні предмети, так і факультативні курси за вибором: «Суспільствознавство», «Основи Радян-

ської держави і права», «Основи економічних знань», «Етика і психологія сімейного життя», «Психологія», «Основи марксистсько-ленінської естетики», «Основи комуністичної моралі», «Сучасна ідеологічна боротьба і молодь», «Основи атеїстичних знань», «КПРС – керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства» [3, с. 271].

За висновком Б. Андрусишина, в СРСР викладання правознавства в школі було нероздільно пов'язане з історичною наукою. Педагогічні навчальні заклади випускали молодих фахівців, які одночасно викладали як історію, так і правознавство. Радянська шкільна парадигма викладання правознавства була недостатньо розробленою і викладання правознавства не приділялося достатньої уваги – у школі вивчалися лише правові основи радянської держави [4].

Правова освіта учнів, що реалізовувалася в курсах «Конституція СРСР та УРСР» і «Суспільствознавство», переважно спрямовувалася в політико-ідеологічну сферу і акцентувала увагу не на знанні правових норм, а на «озброєнні» учнів «передовою ідеологією будівників комунізму». Саме тому правова освіта і виховання здійснювалися до середини 70-х рр. без єдиної системи, інколи на рівні самодіяльності, методом «спроб і помилок» [5]. У деяких випадках воно підмінювалось переказуванням уривків положень закону, повчанням, а тому, хто оступився мимоволі, прищеплювалось, що виправлення можливе лише завдяки втручання інших осіб, сам підліток не в стані звільнитися від власного поганого досвіду: побився – майбутній хуліган, украв – виросте крадієм [6, с. 15]. Як зазначає І. Криштак, таке ігнорування здатності особи переорієнтовуватися, долати свої помилки, бути самокритичною, нічого спільного з правовим вихованням не мало [5].

Ідеологічна спрямованість суспільствознавства на виховання «свідомих і активних будівників комунізму», на забезпечення єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання, стикалася зі зростаючою злочинністю, особливо підлітковою. Тому на початку 70-х рр. почалася творча та організаційна робота з розробки окремих правових навчальних курсів для учнів, спрямованих на посилення виховально-профілактичної ролі школи в попередженні аморальних, антисуспільних проявів серед учнів.

Органи народної освіти, педагогічні колективи шкіл за активного сприяння установ юстиції здійснювали певну роботу з правової освіти і виховання учнів загальноосвітніх шкіл у процесі вивчення основ наук і факультативного курсу з основ радянського законодавства, шляхом організації систематичних бесід зі школярами на морально-правові теми. Проведене в школах 10 союзних республік дослідне викладання курсу

«Основи Радянської держави і права» для учнів VIII класів показало ефективність цього предмета в ідейно-політичному, моральному і правовому вихованні школярів, в профілактиці правопорушень серед підлітків.

На основі рішення Комісії законодавчих положень Верховної Ради СРСР і спільного засідання колегій Міністерства освіти СРСР і Міністерства юстиції СРСР (1971 р.) Інститут загальних проблем виховання АПН СРСР підготував програму та навчальний посібник з курсу «Основи Радянської держави та права». Спочатку відповідно до рішення партії та уряду в 1971/72 навчальному році курс «Основи радянського законодавства» ввели в ПТУ. В 1973/74 навчальному році було проведено масовий експеримент із його введення в загальноосвітній школі, потім удосконалено програму та підручник. Міністерство освіти СРСР разом з Міністерством юстиції СРСР затвердило програму, схвалило навчальний посібник і прийняло рішення про повсюдне введення курсу «Основи Радянської держави та права» з вересня 1975 р.

Необхідність правового предмета у восьмому класі пояснювалася тим, що багато учнів після закінчення восьмирічки йшли працювати, вступали до ПТУ тощо, і не вивчали інтегрований курс суспільствознавства. Тому новий правовий предмет визначався як важлива ланка системи правового і морального виховання учнів, формування їх світогляду, соціалістичної правосвідомості й активної життєвої позиції.

Зміст нового навчального предмету спрямовувався на формування в учнів «правильного уявлення» про радянський суспільний лад, систему радянської демократії, механізм Радянської держави, основні галузі радянського права і засоби забезпечення законності та правопорядку. Програма предмета передбачала послідовне засвоєння елементарних відомостей про державу та право, соціалістичну законність, про такі галузі права, як конституційне, адміністративне, трудове, колгоспне, цивільне, сімейне, кримінальне, а також про органи, які забезпечують соціалістичну законність і правопорядок у суспільстві [7].

Крім того, існувала низка підзаконних актів, знайомство з якими для старшокласників було обов'язковим. Це такі документи: Статут середньої загальноосвітньої школи; Правила для учнів; Правила поведінки неповнолітніх в суспільних містах; Правила дорожнього руху; Правила купання та поведінки біля водоймищ; Правила техніки безпеки під час роботи; Правила поведінки із вибухонебезпечними та легкозаймистими предметами [8].

У середині 70-х рр. були створені два посібники з предмета, але суперництва між ними не

вийшло, і на довгі роки безальтернативним навчальним посібником (з 1987 р. – підручником) стала книга за редакцією Г. Давидова (перші видання виходили за редакцією П. Гурєєва) [3, с. 267].

Як зазначає І. Смагін, автори навчальної літератури відображали у правових текстах міжпредметні зв'язки та враховували отримані учнями знання у процесі вивчення інших предметів [3, с. 268]. Особливістю нового навчального предмета була його спрямованість на вивчення радянської дійсності та практики життя і тісне поєднання з усіма формами виховної роботи в урочний і позаурочний час. «Цим курс правознавства відрізнявся від предметів з історії та суспільствознавства. Основними формами навчальної роботи визначалися розповідь учителя, шкільна лекція, виступи ветеранів та працівників правоохоронних органів і т. і.» [9, с. 62]. У роботі з текстом Конституції СРСР важливе місце займала бесіда, що спиралася на знання та життєві уявлення учнів [9, с. 63].

Зрозуміло, що після прийняття у 1977 р. нової Конституції СРСР та у 1978 р. нової Конституції УРСР відбулися зміни у змісті навчальної програми та навчальних книгах. Але структура курсу залишалася класичною: відомості з основ теорії держави і права, державне право і окремі галузі права.

Як зазначає В. Опришко, в СРСР у другій половині 80-х років ХХ ст., у часи політичної, економічної нестабільності та переоцінки ідеалів відбулося зростання злочинності взагалі та молодіжної зокрема [10, с. 70]. Проблема злочинності неповнолітніх вказувала на необхідність вдосконалення юридичного навчання, форм і методів правового виховання учнів у школах і профтехучилищах. Але наказом Державного комітету СРСР по народній освіті за № 264 від 16 квітня 1990р. «Про перебудову викладення суспільних дисциплін у середніх навчальних закладах» у середній загальноосвітній школі ліквідовувався курс «Основи радянської держави та права». Замість цього було запропоновано в 9–11 класах ввести інтегрований курс «Людина та суспільство» в обсязі 136 год., у межах якого передбачалося вивчення не тільки основи держави та права, а й суспільствознавства, етики та психології сімейного життя.

Щодо етики та психології сімейного життя, то з кінця 70-х рр. серйозну увагу в системі радянської освіти почали приділяти етико-моральному вихованню учнів. Це, насамперед, спричинилося погіршенням ситуації в сфері сімейних відносин (зростання числа розлучень, збільшення кількості сімей з одним батьком) тощо.

Рішенням колегії Міністерства освіти УРСР № 8/5р-5 від 21.08.81 р. з 1981/82 н.р. у 52, а з

1982/83 н.р. у 62 загальноосвітніх школах УРСР здійснювалася апробація експериментального курсу «Етика і психологія сімейного життя». Для його викладання в 9–10 класах виділялося за рахунок факультативних занять 34 години: в 9 класі – 17 годин, починаючи з другого півріччя, у 10 класі – 17 годин, починаючи з першого півріччя [11, арк. 1–5].

Експериментальну програму розробили наукові співробітники НДІ загальних проблем виховання та НДІ загальної і педагогічної психології АПН СРСР І. Гребенников, І. Дубровіна, Г. Разуміхіна, Т. Юферова [12].

Експериментальне навчання спочатку здійснювалося в школах Дніпропетровської, Донецької областей і м. Києва. З 1 січня 1984 р. експериментальне навчання поширили по всій УРСР. Наказ міністра освіти передбачав викладання цього курсу в одній із шкіл кожного району республіки. А з 1984/85 н.р. «Етика і психологія сімейного життя» почала викладатися в усіх 9–10 класах шкіл УРСР [13, арк. 44–46].

У пояснювальній записці до програми вказувалося, що одним із партійних заходів зі зміцнення сім'ї є запропонований курс для старшокласників. Основною метою курсу визнавалося формування готовності у молоді до шлюбно-сімейних відносин і виховання майбутніх дітей та «виховання непримиримого ставлення до буржуазних концепцій сім'ї» [12, с. 4].

Книжковий комплект для предмета «Етика і психологія сімейного життя» (друга половина 80-х рр.) складав посібник для учнів і методичні посібники для вчителів. Методичний комплект учителя формувався з посібників І. Гребенникова, І. Дубровіної, Г. Разуміхіної, О. Богданової, О. Калініної, М. Рубцова, М. Боришевського, Т. Говорун, О. Шарган.

Основним посібником для учнів стала книга Т. Афанасьєвої «Сім'я», видавництва «Просвещение» (1985 р.) [14]. Як пробний посібник ця книга була видана в Києві «Радянською школою» у 1986 р., а друге її видання вийшло там само через два роки. Доопрацьоване перевидання цього посібника для учнів 9–10 класів видане в 1990 р.

Крім «Етики і психології сімейного життя» у шкільному навчанні з кінця 70-х років почали з'являтися й інші факультативні курси суспільствознавчого спрямування, які розроблялися фахівцями Інституту загальної й політехнічної освіти АПН СРСР та ентузіастами-педагогами у порядку творчої ініціативи в РСФСР й інших союзних республіках.

Етапним рубежем для розвитку факультативних курсів із суспільствознавства стала Всесоюзна нарада з досвіду поглибленого вивчення окремих навчальних предметів за вибором (10–12

червня 1968 р.).

Учасники наради підкреслили, що факультативні заняття нерозривно пов'язані з удосконалюванням ідейного й методичного рівня навчання основних курсів, підвищенням знань всіх учнів із суспільних наук [15, с. 14].

В. Мазуренко (ст. науковий співробітник АПН СРСР) охарактеризувала нові програми факультативних курсів із суспільствознавства: «Основи радянського законодавства» (70 годин) і «Основи політичної економії» (70 годин). У вступній частині першого з названих курсів розкривалися поняття: «соціалістичне право», «нормативні акти Радянської держави». Далі розглядалися основні положення адміністративного, трудового, колгоспного, цивільного, кримінального законодавства, а також законів про шлюб і сім'ю [15, с. 16]. Цей правовий факультатив мав передувати основному курсу «Суспільствознавство». Його планувалося запропонувати учням 9 і 10-х класів.

У вступній частині програми факультативу з політичної економії розкривалося поняття про предмет і метод цієї науки, про загальний і специфічний економічний закони, далі в першому розділі характеризувався капіталістичний спосіб виробництва. Найбільша увага в курсі приділялася політекономії соціалізму, аналізу шляхів переростання соціалістичної економіки в економіку комуністичного суспільства [15, с. 16].

До проведення зазначених факультативів керівникам шкіл рекомендувалося залучати юристів і економістів.

В. Мазуренко підкреслила, що вивчення основ законодавства і політекономії доцільно починати в 10 класі лише після того, як буде завершено вивчення філософського розділу курсу «Суспільствознавство», коли учні познайомляться із законами суспільного розвитку. При проведенні факультативних занять рекомендувалося також опиратися на знання, отримані учнями при вивченні курсів історії й економічної географії.

Г. Артем'єва (Ленінградський міський інститут удосконалення вчителів) та М. Овчинникова (Ленінградський педагогічний інститут імені О. Герцена) поділилися ленінградським досвідом викладання факультативів з філософської проблематики та питань політичної економії. Так, у ході занять учням читалися проблемні лекції, організовувалася їхня самостійна робота над вивченням першоджерел, практикувалася підготовка, читання й обговорення доповідей учасників факультативів, ставилися й вирішувалися завдання по конкретній економіці підприємств, з якими були зв'язані школи.

Г. Артем'єва підкреслила важливість факу-

льтативів із суспільствознавства й висловила побажання, щоб їхні програми були розроблені й спрямовані в школи. Вона внесла також пропозицію створення куцзових факультативів для кількох невеликих шкіл.

За результатами наради колегія Міністерства освіти СРСР прийняла рішення рекомендувати введення таких факультативних курсів з суспільствознавства: «Основи радянського законодавства» (9–10 класи, 70 годин); «Основи політичної економії» (10-й клас – 70 годин); «Основи філософських знань» (10-й клас – 70 годин) [16, с. 36].

Також з'явився факультативний курс «Марксистсько-ленінська естетика», метою якого визначалася допомога учням 9–10 класів «зрозуміти, в чому полягає естетичний ідеал радянської людини, усвідомити природу і основні закономірності розвитку прекрасного в житті і мистецтві; сприяти формуванню етичних і естетичних норм поведінки будівника нового суспільства; навчити учнів сприймати й оцінювати прекрасне з марксистсько-ленінських позицій і самим творити життя за законами краси» [17, с. 3].

У посібнику В. Кудіна, виданому для шкіл УРСР у 1975 р. і написаному відповідно до «Програми факультативного курсу з основ марксистсько-ленінської естетики», висвітлювався зв'язок естетичної науки з різними галузями наукових знань, розкривалися проблеми виникнення мистецтва і природи художнього образу, види естетичної діяльності людини.

Автор вніс у книгу деякі зміни й доповнення відносно програми, обумовлені назрілими на той час вимогами ідейно-виховної роботи. Особлива увага ним приділена розкриттю понять: партійність, народність, класовість мистецтва, метод соціалістичного реалізму, а також розглядові течій зарубіжного мистецтва і критиці найновіших буржуазних естетичних теорій.

Отже, з середини 70-х років ХХ ст. у змісті шкільного суспільствознавства відбулася дезінтеграція у межах культурологічної теорії змісту освіти та з'явилися нові навчальні предмети і факультативні курси правового, етико-морального, філософського, естетичного спрямування. Зазначений процес із змістом суспільствознавчої освіти відбувся з причин суспільного запиту: правові, демографічні, моральні проблеми радянського суспільства 70-х – першої половини 80-х рр. потребували свого вирішення на рівні підготовки учнівської молоді до життя.

Переважним чинником дезінтеграції змісту шкільного суспільствознавства став «зовнішній» – реальні суспільні потреби, що мали бути вирішені у ході освітніх реформ та за сприяння

активності педагогів та методистів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Основи законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту // Радянська школа. – 1973. – № 9. – С. 4–18.
2. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : [монографія] / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
3. Смагін І. І. Підручник із суспільствознавства в українській школі 1920–1990 рр.: проблеми створення і функціонування : монографія / І. І. Смагін ; Житомир. обл. ін-т післядипломної пед. освіти. – Житомир : Полісся, 2010. – 411 с.
4. Андрусишин Б. І. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні [Електронний ресурс] / Богдан Іванович Андрусишин // Юстиніан. – 2007. – № 4. – С. 3–15. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2635>.
5. Криштак І. В. Роль школи у правовому вихованні старшокласників у другій половині XX століття [Електронний ресурс] / І. В. Криштак // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. – 2006. – № 12. – С. 84–88.
6. Мурадян Е. М. Правовое воспитание школьников / Э. М. Мурадян. – М. : Знание, 1975. – 46 с.
7. Програми восьмирічної і середньої загальноосвітньої школи. Основи радянської держави і права. 8 клас / за ред. В. В. Паламарчук. – К. : Вища школа, 1976. – 17 с.
8. Тарас А. Е. Правовое воспитание старшеклассников / А. Е. Тарас. – Минск : Народная асвета, 1988. – 72 с.
9. Актуальные задачи преподавания курса основ Советского государства и права / В. А. Бережнов, А. П. Прохоров // Преподавание истории в школе. – 1978. – № 5. – С. 61–67.
10. Опришко В. Ф. Правове навчання : проблеми та їх розв'язання / В. Ф. Опришко // Радянська школа. – 1991. – № 6. – С. 70–74.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України // Ф. 166, оп. 15, спр. 9164, арк. 1–5.
12. Этика и психология семейной жизни. Типовая программа курса для учащихся 9–10 классов общеобразовательной школы (экспериментальный вариант) / И. В. Гребенников, И. В. Дубровина, А. М. Низовая и др. – М. : Ротапринт. участок Уч-ного метод. совета при МП СССР, 1981. – 37 с.
13. ЦДАВО України // Ф. 166, оп. 15, спр. 9198, арк. 44–46.
14. Афанасьева Т. М. Семья : [кн. для учащихся старших классов] / Тамара Михайловна Афанасьева. – М. : Просвещение, 1985. – 224 с.
15. Всесоюзное научное совещание по опыту углубленного изучения отдельных учебных предметов по выбору (факультативные занятия, специальные классы и школы). 10–12 июня 1968 года // Преподавание истории в школе. – 1968. – № 5. – С. 13–21.
16. О тематике факультативных занятий на 1968/69 учебный год // Преподавание истории в школе. – 1968. – № 5. – С. 36–37.
17. Кудін В. О. Основи марксистсько-ленінської естетики : [факультатив для учнів 9–10 класів] / В. О. Кудін. – К. : Радянська школа, 1975. – 144 с.

REFERENCES

1. Osnovy zakonodavstva SRSR i soyuznykh respublik pro narodnu osvitu // Radyanska shkola. – 1973. – № 9. – S. 4–18.
2. Berezivska L. D. Reformuvannya shkil'noyi osvity v Ukrayini u XX stolitti : [monografiya] / L. D. Berezivska. – K. : Bogdanova A. M., 2008. – 406 s.
3. Smagin I. I. Pidruchnyk iz suspilstvoznnavstva v ukrayinskiy shkoli 1920-1990 rr. : problemy stvorenniya i funktsionuvannya : monografiya / I. I. Smagin; Zhytomyr. obl. in-t pislyadyplomnoyi osvity. – Zhytomyr : Polissya, 2010. – 411 s.
4. Andrusyshyn B. I. Stanovlennya ta rozvytok shkil'noyi pravovoyi osvity v Ukrayini [Elektronnyy resurs] / Bogdan Ivanovych Andrusyshyn // Yustinian. – 2007. – № 4. – S. 3–15. – Rezhym dostupu do zhurnalu : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2635>.
5. Kryshyak I. V. Rol' shkoly u pravovomu vykhovanni starshoklasnykiv u drugi polovyni XX stolitti [Elektronnyy resurs] / I. V. Kryshyak // Pedagogika, psykholohiya ta med.-biol. probl. fiz. vykhovannya i sportu. – 2006. – № 12. – S. 84–88.
6. Muradyan E. M. Pravovoe vospitanie shkolnikov / E. M. Muradyan. – M. : Znanie, 1975. – 46 s.
7. Programy vos'myrichnoyi i serednioyi zagalnoosvitnioyi shkoly. Osnovy radyanskoyi derzhavy i prava. 8 klas / za red. V. V. Palamarchuk. – K. : Vyshcha shkola, 1976. – 17 s.
8. Taras A. E. Pravovoe vospitanie starsheklassnikov / A. E. Taras. – Minsk : Narodnaya asveta, 1988. – 72 s.
9. Aktualnye zadachi prepodavaniya kursa

- osnov Sovetskogo gosudarstva i prava / V. A. Berezhnov, A. P. Prokhorov // *Prepodavanie istorii v shkole.* – 1978. – № 5. – S. 61–67.
10. Oprishko V. F. Pravove navchannya: problemy ta yikh rozvyazannya / V. F. Oprishko // *Radyanska shkola.* – 1991. – № 6. – S. 70–74.
11. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnya // F. 166, op. 15, spr. 9164, ark. 1–5.
12. Etika i psikhologiya semeynoy zhizni. Tipovaya programma kursa dlya uchashchikhsya 9–10 klassov obshcheobrazovatelnoy shkoly (eksperimentalnyy variant) / I. V. Grebennikov, I. V. Dubrovina, A. M. Nizovaya i dr. – M. : Rotaprintn. uchastok Uch-nogo metod. soveta pri MP SSSR, 1981. – 37 s.
13. TSDAVO Ukrayiny // F. 166, op. 15, spr. 9198, ark. 44–46.
14. Afanas'eva T. M. Sem'ya : [kn. dlya uchaschikhsya starshykh klassov] / Tamara Mikhaylovna Afanas'eva. – M. : Prosveshchenie, 1985. – 224 s.
15. Vsesoyuznoe nauchnoe soveshchanie po opyту uglublennogo uzucheniya ot del'nykh uchebnykh predmetov po vyboru (fakultativnye zanyatiya, spetsial'nye klassy i shkoly). 10–12 iyunya 1968 goda // *Prepodavanie istorii v shkole.* – 1968. – № 5. – S. 13–21.
16. O tematike fakultativnykh zanyatiy na 1968/69 uchebnyy god // *Prepodavanie istorii v shkole.* – 1968. – № 5. – S. 36–37.
17. Kudin V. O. Osnovy marksysts'ko-leninskoyi estetyky : [fakultativ dlya uchniv 9–10 klasiv] / V. O. Kudin. – K. : Radyanska shkola, 1975. – 144 s.